

KRESBA MUŽSKÉ POSTAVY IV.

Lenka Novotná (text) - Alena Škaloudová (statistické zpracování)

OBSAH

1. ÚVOD
2. METODIKA A SLEDOVANÝ VZOREK
3. VÝSLEDKY A DISKUSE
  - Výsledky ve 4. třídě
  - Srovnání dle pohlaví ve 4. třídě
  - Porovnání 1., 2., 3. a 4. třídy
  - Soubor vždy testovaných dětí
4. ALTERNATIVNÍ MOŽNOSTI PRÁCE SE ZÍSKANÝMI DATY
5. ZÁVĚR

1. ÚVOD

Opakovaně, a tento rok již naposledy, předkládáme výsledky dat, která jsme získali na základě zadání standardizovaného testu „Kresby postavy“.¹ Zdůvodnění výběru této metody bylo podáno v minulých dílčích zprávách předkládaného longitudinálního výzkumu.² Kresba sama o sobě zachycuje velmi přesně aktuální stav dětské psychiky; monitoruje úroveň intelektových schopností, dílčích schopností jako jsou zrakové vnímání, představivost, paměť, jemná motorika, senzomotorická koordinace a poukazuje k určitým osobnostním charakteristikám dítěte. Pro dítě na 1. stupni základní školy je také zcela přirozenou činností. S rostoucím věkem se mění charakter kresby, v obsahu i její formě. Existují určité vývojové zákonitosti v celkovém harmonickém vývoji kresby, proto i rozvoj zobrazování lidské figury se řídí určitými pravidelnostmi, od nichž se každý jednotlivec odchyluje ve směru svých osobnostních specifik.

Původním záměrem bylo zvláště porovnání dosažených výsledků u sledovaných skupin žáků v čase, s ročním intervalem. Dále pak i ověření reliability použité testové metody. Protože (a to již bylo zmíněno v minulém roce) dochází k neustálým přesunům dětí mezitřídně i v rámci jednotlivých škol a v důsledku toho se počet dětí, které byly testovány po celé dosavadní období, velmi ztenčil, bude potřebné naložit s dosud získanými daty v rámci našich možností.

Zopakujme nyní hlavní závěrečná sdělení ze zprávy z minulého roku, kdy došlo k porovnání 1., 2. a 3. třídy:

1) Zatímco průměrné výsledky obsahového, formálního i celkového skóru v průběhu všech tří let vzrůstají (markantní je změna u formální složky testu - vzestup je o 2,32 bodu, která se na vzrůstu celkového skóru podílí výrazněji než téměř zanedbatelné zvýšení u

---

¹ Šturma J., Vágnerová, M.: Kresba postavy - příručka. Bratislava, Psychodiagnostické a didaktické testy N. P. 1982.

² Pražská skupina školní etnografie, 1. třída, dílčí zpráva o řešení grantového projektu GA ČR 406/94/1417. Praha, 1995, str. 17 - 30.

Pražská skupina školní etnografie, 2. třída, dílčí zpráva. Praha, 1997, str. 1 - 13.

Pražská skupina školní etnografie, 3. třída, dílčí zpráva. Praha, 1998, str. 1 - 9.

obsahové části testu), průměrné stenové hodnoty se postupně dostávají blízko normovanému statistickému středu. Jedno z možných vysvětlení tohoto fenoménu poukazuje ke zpomalení celkového vylepšování kresby; děti se soustřeďují na její formální prokreslení, protože základní schéma lidské postavy (týká se zejména položek z obsahové části testu) si již pevně zafixovaly v prvních dvou letech školní docházky. Je možné, že zpomalení až pozastavení progresivního postupu ve vývoji znázornění tohoto sledovaného tématu je výslednicí nižší motivace a pečlivosti tohoto věkového období a jeho devalvace častým opakováním (rezignace na školní prostředí i na úkol samotný).

Jedním ze závěrů minulé zprávy je konstatování, že výsledné údaje pro věkové období 8.6 - 9.6 jsou téměř v souladu s vytvořenými statistickými normami (sten 6), v porovnání s výsledky zejména z 1. třídy, kdy jsme u sledovaného souboru naměřili průměrný vážený skóre vyšší než 7 (u dívek dokonce vyšší než 8), což je posun o více než 1 standardní odchylku. Dá se zde uvažovat o určité akceleraci psychomotorického vývoje dětí v tomto věkovém období.

2) Dívky jsou oproti chlapcům ve svých výkonech stabilně lepší. Jejich původní náskok z 1. třídy je ze strany chlapců postupně zmírněn, zejména kvůli jejich zlepšení ve formální části kresby. Celkový výkon převedený na steny je u dívek stále v nadprůměru dle testových norem, i když se postupně snižuje, s velkým skokem mezi 1. a 2. třídou (hodnoty 8.01; 6.97; 6.67). U chlapců se postupně dostávají do normovaného středu (hodnoty 7.16; 6.57; 5.32).

3) Na průměrné výsledky v úkolu v rámci porovnání tříd nemá vliv věk dětí, protože věkové rozložení tříd s nejlepším a nejslabším výsledkem je přibližně vyrovnané. V testové situaci se projevil jako důležitý vliv učitele, směřovaný k zadanému úkolu; v případech, kdy vyučující neudržel náležitý odstup k testové situaci, působily jeho výroky a rady značně na obsah kresby jeho žáků (vnější motivace ke kresbě).

1. METODIKA A SLEDOVANÝ VZOREK

Úkol byl dětem zadán v rozmezí října až prosince 1997 v obvyklých testových podmínkách, v časovém rozpětí jedné vyučovací hodiny. Zadání provedl opět některý z výzkumníků, či některý z vyučujících. V Modré škole byla pro zvýšení atraktivity již zautomatizovaného, nepřiliš zajímavého úkolu spoluzadána kromě mužské také kresba ženské postavy, ve Žluté byl úkol zadán v hodině literatury, v níž se právě četla Kniha džunglí a proto si většina dětí přiblížila obecnost zadaného tématu tím, že do něj promítla postavu Mauglího. Ve sledované třídě Bílé školy byla k administraci testu doplněna instrukce, aby děti slovně popsaly, koho že vlastně zobrazily. Toto děti značně motivovalo, což je kvalitativně patrné na výsledných obrázcích a kvantitativně ve statistických tabulkách této zprávy. Ve škole Hnědé a Oranžové nebyla podána žádná hromadně odlišná instrukce k plnění úkolu.

V kvalitativním výsledném zpracování obrázků jsou velké rozdíly, se kterými se pokusíme pracovat v jedné z dalších kapitol tohoto textu. Nyní se soustředíme zejména na statistický popis výsledků předkládané části výzkumu.

Vyšetření se účastnilo celkem 107 dětí (43 chlapců a 64 dívek) z pěti čtvrtých tříd v pěti různých školách. Šedá škola byla tento rok z výzkumu vyřazena, na její místo se dostala opět škola Oranžová, u které vyšetření proběhlo již v prvních dvou letech výzkumu. Průměrný věk dětí v době zadávání testu byl 9 let a 10 měsíců v rozmezí 9.2 - 10.11 (rozdíl činil 1 rok 9 měsíců). Nejčastěji byl zastoupen interval 9.6 - 9.11, do něž spadá asi 45 % dětí.

Věkové rozpětí v jednotlivých třídách a zastoupení jednotlivých věkových pásem ukazují tabulky č. 1 a 2.

Tabulka č. 1 **Věkové rozpětí v době kresby**

(v letech a měsících)

Škola	Počet dětí	Chlapci / Dívky	Nejmladší	Nejstarší	Průměrný věk
Bílá B	30	9 / 21	9.2	10.4	9.9
Žlutá	24	12 / 12	9.6	10.11	10.0
Hnědá	16	6 / 10	9.3	10.10	10.2
Modrá	20	12 / 8	9.3	10.3	9.8
Oranžová	17	4 / 13	9.2	10.6	9.10
Celkem	107	43 / 64	9.2	10.11	9.10

Tabulka č. 2 **Frekvence věkových pásem**

Škola	9.0 - 9.5	9.6 - 9.11	10.0 - 10.5	10.6 - 10.11
Bílá B	6	12	12	0
Žlutá	0	14	7	3
Hnědá	2	3	6	5
Modrá	6	11	3	0
Oranžová	3	8	5	1
Celkem	17 (15.9%)	48 (44.9%)	33 (30.8%)	9 (8.4%)

2. VÝSLEDKY A DISKUSE

Výsledky ve 4. třídě

Oproti výsledkům z minulého roku dochází k prohloubení bodového rozdílu mezi jednotlivými školami a to velmi výrazně (u celkových stenových hodnot je rozdíl mezi maximem 7.43 a minimem 4.00 - 3.43 bodu); vezmeme-li ke srovnání vůbec nejvyšší (7.48) a nejnižší (3.60) naměřenou hodnotu celkového stenu - rozdíl nám vzroste ještě 0,45 bodu. Podívejme se nyní tabulku č. 3, která tuto „propast“ kvantitativně zobrazuje.

Škola	Obsahové HS	Formální HS	Celkové HS	Obsahový sten	Formální sten	Celkový sten
Bílá B	12.63	15.77	28.40	6.30	7.90	7.43
chlapci	12.22	16.33	28.56	6.33	8.33	7.33
dívký	12.81	15.52	28.33	6.29	7.71	7.48
Žlutá	11.29	14.71	26.00	5.00	6.71	6.04
chlapci	11.08	14.75	25.83	5.17	6.92	5.75
dívký	11.50	14.67	26.17	4.83	6.50	6.33
Hnědá	9.75	13.19	22.94	3.50	5.13	4.00
chlapci	10.00	14.17	24.17	4.17	6.00	4.67
dívký	9.60	12.60	22.20	3.10	4.60	3.60
Modrá	10.50	13.20	23.70	4.30	5.70	5.05
chlapci	10.17	12.42	22.58	4.33	5.17	4.42
dívký	11.00	14.38	25.38	4.25	6.50	6.00
Oranžová	12.71	15.12	27.76	6.35	7.06	7.18
chlapci	11.50	13.75	25.25	5.75	5.75	5.75
dívký	13.08	15.54	28.54	6.54	7.46	7.62
Celkem	11.51	14.56	26.07	5.22	6.67	6.12
chlapci	10.96	14.26	25.21	5.09	6.49	5.56
dívký	11.89	14.77	26.64	5.31	6.80	6.50

Nejvyšší hodnoty byly naměřeny již opakovaně ve škole Bílé, celkový hrubý skór zde dosahuje čísla 28.40 - jemu adekvátní celkový vážený skór se pohybuje stále v normovaném nadprůměru s hodnotou 7.43. Nejvyšší celkový sten získaly dívky z této školy (7.48). Vůbec nejvyšší stenovou hodnotou je průměrná hodnota formálního stenu u chlapců, také z 4. B Bílé školy (8.33).

Naopak hodnoty nejnižší se vyskytují u zkoumané třídy z Hnědé školy. Průměrný hrubý skór 22.94 odpovídá celkovému stenu 4.00 (hluboký podprůměr), nejnižší naměřenou hodnotou je 3.10, což je hodnota průměrného obsahového stenu u dívek z této školy. Tyto dívky dosahovaly také výrazně nejhorsích výsledků v rámci celého testovaného souboru.

Statisticky významné rozdíly mezi průměrnými hodnotami testovaných částí se nám objevují na 5 % hladině významnosti. Ze všech zkoumaných škol dominují v číselném vyjádření výsledků školy Bílá B (1. nejlepší) a Oranžová (2. nejlepší); rozdíly jejich výsledků s výsledky školy Hnědé (1. nejhorší) a Modré (2. nejhorší) jsou statisticky významné téměř u všech sledovaných položek (týká se obsahového HS - zde je současně prvenství obou nejlepších škol prohozeno, celkového HS, obsahového stenu, a celkového stenu - zde je opět prvenství obou nejlepších škol převráceno). U formálních částí testu se statisticky významný rozdíl týká obou zmíněných nejhorsích škol a školy Bílé B. Dívky školy Hnědé stejně jako i vloni dosáhly nejhorsího obsahového průměrného stenu (3.10) také vykazují velmi nízkou hodnotu v průměrném celkovém stenu (3.60). Tato skupina dívek dosahuje celkově nejnižších výsledků z celého sledovaného souboru.

Porovnáme-li výsledky loňské 3. a letošní 4. třídy, zjistíme bodový spád v celkovém skóru u Bílé (z 8.13 na 7.43 - blíže k průměru) a Hnědé školy (z 5.04 na 4.00 - hluboko do podprůměru) - tedy u obou škol, které polarizovaně vykazovaly nejodkloněnějších hodnot od statistického středu. Také Modrá škola se však v celkovém stenu pohybuje dolů (z 6.09 na 5.05 - z průměru do podprůměru). Pouze u Žluté školy dochází k mírnému nárůstu (o 0.8 bodu), pohybuje se stále kdesi blízko středu. Škola Oranžová nebyla minulý rok testována.

Pokud jde o plnění jednotlivých položek testu celkově ve 4. třídě (viz. tabulka č.5, poslední sloupec), všechny zkoumané kresby 100% zachycují jakékoliv dvoudimenzionální zobrazení trupu, jakýkoliv způsob znázornění paží, připojení nohou ke trupu a na všech jsou nohy dvoudimenzionální, přičemž délka je větší než šířka. Mezi 100% a 90% se pohybují položky, jako jsou ústa, nos, chodidla nebo boty, oděv (jakékoliv jeho znázornění), připojení paží kdekoliv k trupu nebo krku a zároveň na správném místě (dvě různé položky, jejichž hodnoty se nekryjí), paže neupažené, dvoudimenzionální, s délkou větší než šířkou, s trupem ve stejném poměru délky a šířky, s proporcemi nohou v rozmezí 1 až 2 délek trupu a se správnou proporcí chodidla. Je tedy patrné (při srovnání těchto údajů s výsledky z minulých let výzkumu, zejména s 1. třídou), že základní schéma postavy, s důrazem na zvládnutí zvláště proporcionálního rozložení jednotlivých částí těla, je již u dětí pevně zafixováno. Proporce nabývají reálných rozměrů. Lze říci, že téměř u 80% všech položek došlo k procentuálnímu nárůstu, vyjma u položky 14 („Oděv II - alespoň 2 součásti oděvu, správně provedeny, bez průhledností“), položky 26 a 33 (týkajících se symetrie paží a nohou). Zde je patrný mírný pokles. Zajímavé je, že právě posledně zmíněné položky mohou odkazovat k osobnostním charakteristikám autora; s pravolevou preferencí, či odlišností v mohutnosti končetin se pracuje v projektivních analýzách kresby postavy.

Kvalitativním rozbořením kreseb se budeme zabývat ve 4. kapitole našeho textu.

Srovnání dle pohlaví ve 4. třídě

Celkově se výkony chlapců a dívek (patrné v poslední řadě tabulky č. 3) statisticky významně odlišují na 5% -ní hladině významnosti u obsahového a celkového hrubého skóru, a také u celkového stenu. Dívky dosahují v průměru vyšších hodnot v testu; pokud si však znovu prohlédneme tabulku č. 3, zjistíme, že se opět z této obecné charakteristiky vyčleňují Bílá a Hnědá škola - zde jsou dívky (vyjma hodnoty v obsahovém hrubém skóru u Bílé školy) předstíženy ve výši výkonu chlapci. A to i přesto, že dívky jsou v těchto třídách zastoupeny četněji. Snižuje se náskok dívek (zde dokonce anuluje), patrný ještě dosti výrazně minulý rok.

Všechny třídy se i v tomto parametru letos výrazně odlišují. U tohoto parametru se dají vysledovat dva typy tříd:

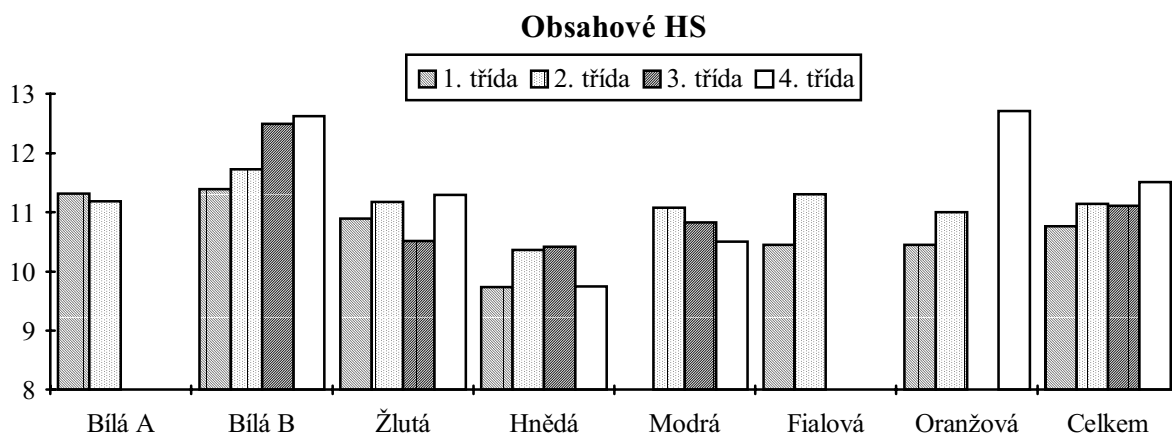
1. Dívky dosahují ve většině položek horších výsledků než chlapci (škola Bílá B, Žlutá a Hnědá). Pouze hypoteticky můžeme uvažovat o tom, že zde není posilován sociální stereotyp o prvenství dívek nad chlapci ve školním prostředí a nebo že se proces pohlavní diferenciací vyvíjí silněji ve směru stereotypů společenských, kdy mužské části populace jsou připisovány atributy jako jsou inteligence, vynalézavost, sebeprosazení, ambicióznost častěji než části ženské; kromě tohoto faktu je zde další zajímavá skutečnost - totiž že zadání testu („nakresli postavu pána, jak nejlépe umíš“) může posilovat u chlapců sebevědomí a jejich identitu (kreslím i sebe, tak budu vypadat, až budu velký) a u dívek jejich pocit jinakosti, vyhraňování se oproti okolnímu mužskému světu.

2. Chlapci jsou ve všech testovaných položkách předstíženi dívkami (škola Oranžová a Modrá). Je možné, že tam, kde v celém průběhu výzkumu dívky hrají prim, je více udržováno (pravděpodobně ze strany učitele) klima sociálního stereotypu, v němž dívky se prezentují ve školním prostředí ambiciózněji, jsou více orientovány na svůj úspěch - směrem ke svému nejlepšímu výkonu v co nejširším záběru, zatímco chlapci se profilují v jiných oblastech - sport, sebespecializace ve svých zájmových oblastech (např. Modrá škola se sportovním zaměřením - chlapci se nejspíše více orientují na výkon v oblasti sportu). Důvody mohou být však i zcela jiné a pro každou jednotlivou třídu specifické.

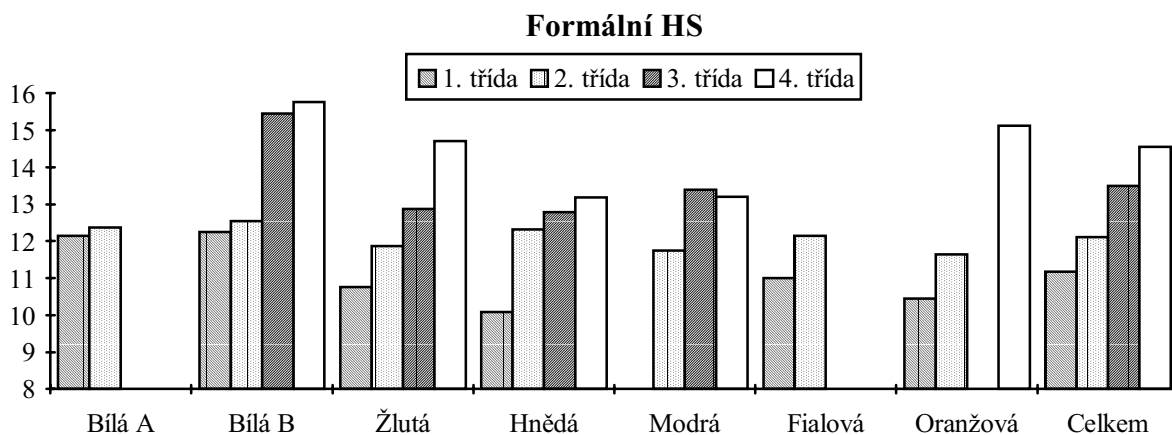
Porovnání 1., 2., 3. a 4. třídy

Opět je provedeno porovnání celého vzorku, i přestože se zastoupení probandů každoročně značně obměňovalo. Srovnání průměrných výsledků (HS i stenové hodnoty) tříd je vyjádřeno v následujících grafech, číselně v tabulce č. 4 a rozdíly v procentuelním zastoupení jednotlivých položek v tabulce č. 5.

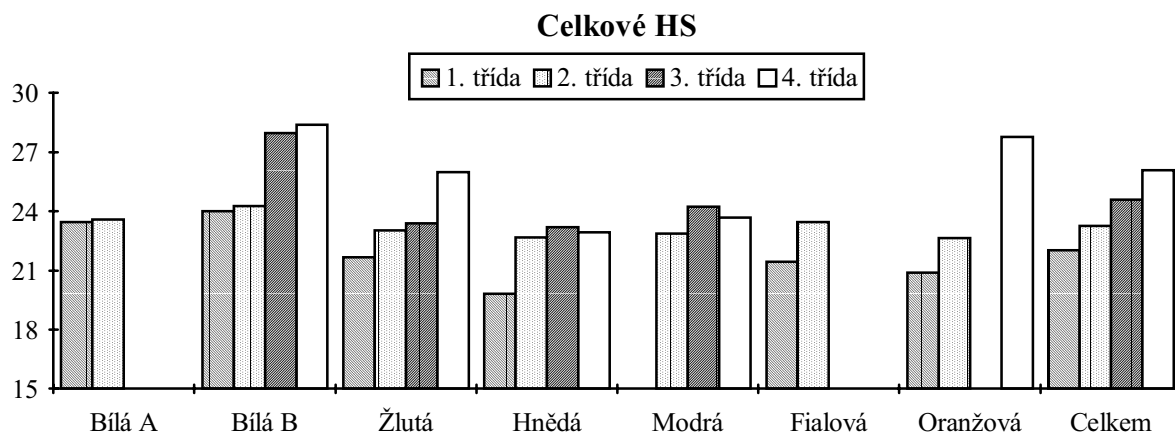
Graf č. 1

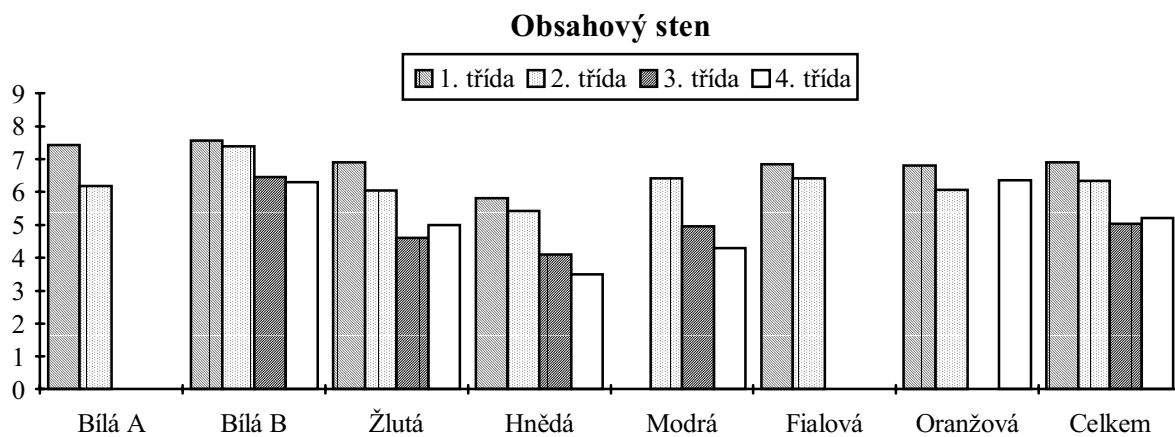
Graf č. 2

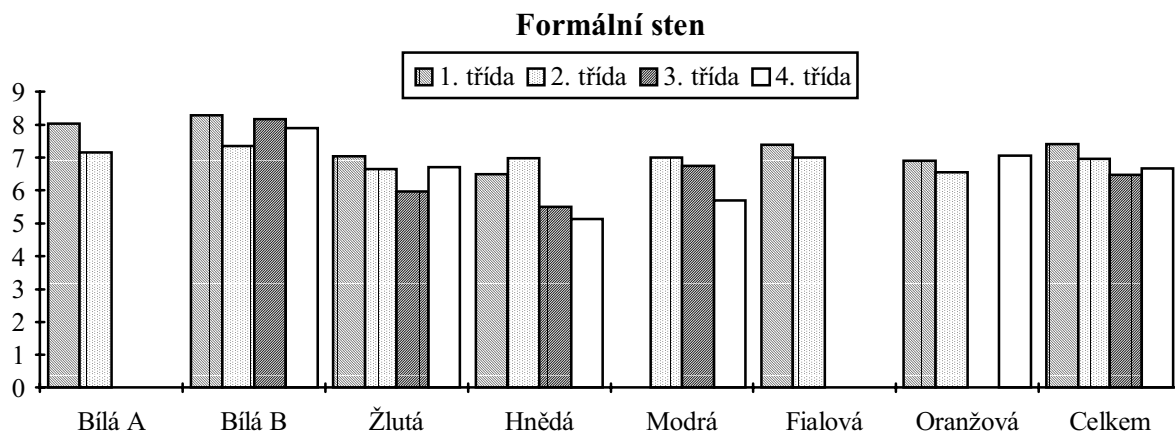
Graf č. 3

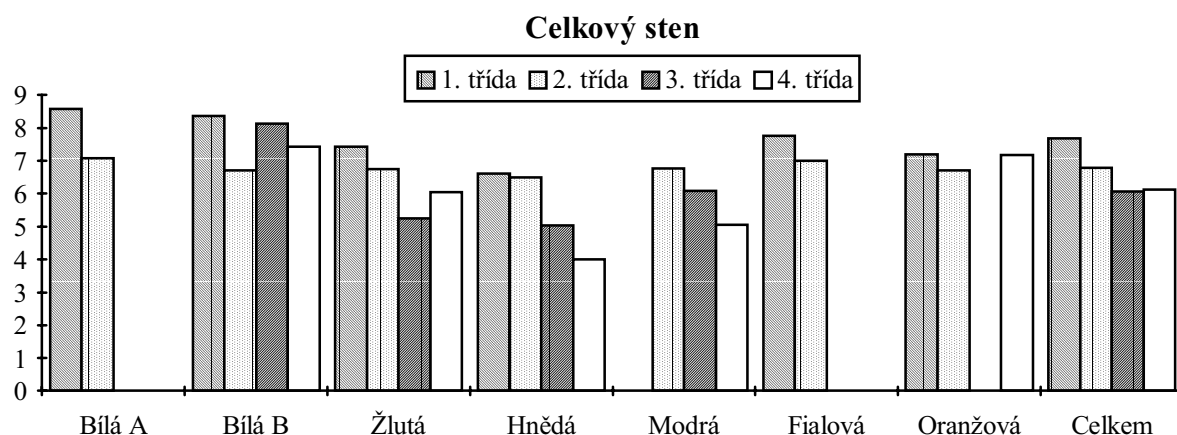
Graf č. 4

Graf č. 5

Graf č. 6

Grafy zachycují již zmíněný roční nárůst v položkách HS v celém souboru testovaných tříd, a zároveň pokles celkových stenových hodnot (vždy koncová část grafu); přičemž u všech stenů dochází mezi 3. a 4. třídou ke stagnaci, či dokonce nepatrnému nárůstu hodnot. To je jednoduše vysvětlitelné zapojením Oranžové školy do výzkumu tento rok, tato škola dosahuje téměř srovnatelných výsledků s elitní školou Bílou B a počet testovaných škol se také letos navýšil oproti loňskému roku o 1. Dá se tedy předpokládat, že při zachování standardního počtu testovaných škol by pokles stenových hodnot pozvolně a schodovitě klesal, u formálního stenu by se nejspíše pohyboval okolo linie, která byla nasazena v 1. třídě, pouze ve 3. ročníku by ji převýšil (testované školy v tomto roce byly pouze 4). Takovéto předpoklady jsou pouze hypotetické, protože počet testovaných škol se každoročně měnil (1. rok: 5 škol, 6 tříd - v Bílé škole třídy A a B; 2. rok: 6 škol, 7 tříd - opět dvě třídy v Bílé škole; 3. rok: 4 školy, 4 třídy; 4. rok: 5 škol, 5 tříd).

Tabulka č. 4

Porovnání výsledků 1., 2., 3. a 4. třídy

Ročník	Počet dětí	Obsahové HS	Formální HS	Celkové HS	Obsahový sten	Formální sten	Celkový sten
1. třída	157	10.76	11.18	22.01	6.90	7.41	7.68
chlapci	61	10.11	10.43	20.38	6.79	7.08	7.16
dívký	96	11.18	11.67	22.95	6.97	7.61	8.01
2. třída	161	11.14	12.11	23.25	6.34	6.97	6.79
chlapci	74	10.62	11.78	22.42	6.26	6.99	6.57
dívký	87	11.57	12.39	23.97	6.40	6.96	6.97
3. třída	113	11.11	13.50	24.60	5.04	6.47	6.07
chlapci	50	10.52	12.88	23.40	4.92	6.14	5.32
dívký	63	11.57	13.98	25.56	5.13	6.73	6.67
4. třída	107	11.51	14.56	26.07	5.22	6.67	6.12
chlapci	43	10.96	14.26	25.21	5.09	6.49	5.56
dívký	64	11.89	14.77	26.64	5.31	6.80	6.50

Také celkový počet dětí se měnil, jak je patrné v předchozí tabulce, dosti výrazně; největší „hustota“ se nakupila do 3. roku výzkumu - při počtu 4 škol (i tříd) bylo otestováno 113 dětí. Nejlepších výsledků dosahují u celkového HS dívky ve 4. třídě (26.64) a u celkového stenu opět dívky - v 1. třídě (8.01); nejnižší hodnoty u těchto položek byly zjištěny u chlapců v 1. třídě (20.38 u celkového HS) a u chlapců ve 3. třídě (5.32 u celkového stenu).

V tabulce č. 5, která následuje za textem této podkapitoly, si můžeme povšimnout několika tendencí v pohybu číselných dat během všech 4 sledovaných let:

1. Položka je procentuelně zastoupena v nejvyšší linii (100 - 94 %) po všechny roky - položky 1, 3 - kolísavý průběh, 9, 20, 29, 30, dohromady tvoří *hrubý obrys těla* (hlava, ústa, trup s délkou větší než šířkou, končetiny a jejich připojení k trupu).
2. Položka postupně roste od 1. do 4. třídy - položky 6, 11, 17, 19, 21, 23, 25, 28, 31, 34. Jedná se o panenku oka, prsty ve správném počtu, profilové znázornění postavy, správné proporce oka, paží a chodidla, správné připojení paží, znázornění ramen, dvoudimenzionální znázornění prstů, nohou a chodidla. Většinou jsou zde zastoupeny položky z formální části testu - důraz na tvar figury a jejích částí, dvoudimenzionalitu a správné proporce.
3. Položka má kolísavý charakter a její maximum se neobjevuje nikdy v 1. třídě. Týká se položek 2, 5, 8, 12, 15, 16, 24, 33, a to jsou jmenovitě dvoudimenzionální krk, paže, chodidla nebo boty, obočí nebo řasy, dobré znázornění vlasů, úplné oblečení, správná proporce hlavy, symetrie nohou. Zde je zastoupena většina položek z obsahové části testu. Jedná se zejména o detailní prokreslení figury. Absence či prostorové umístění těchto detailů může v projektivním využití testu postavy vypovídat o aktuálním stavu psychiky dítěte.
4. Položka během 4 let tvoří svým procentuelním zastoupením tvar kolébky, či písmena V, má tzv. kolíbkový, vzestupný charakter - položky 4, 7, 18, 27, 32 - s maximem ve 4. třídě (kromě položky 7 - vlasy v jakémkoliv způsobu provedení, 1. třída) a minimem ve 2. třídě (kromě položky 32 - proporce nohou, 3. třída). Jedná se o nos jakýkoliv i dvoudimenzionální, vlasy, kloub lokte a proporce nohou. Tyto položky ve 4. třídě našeho výzkumu opět nabývají svého významu.
5. Položka je během 4 let graficky ve tvaru oblouku, či střechy písmene A, má tzv. obloukovitý, či sestupný charakter - položky 10, 13, 14, 22, 26, 35, s maximem ve 3. třídě (kromě položky 14 - oděv II., 2. třída) a minimem většinou v 1. třídě (položky 13 a 14 ve 4. třídě). Jedná se o prsty, oděv I., oděv II., neupažené paže, symetrii paží a rozčlenění chodidla.

Sledujeme-li výrazné rozdíly mezi výsledky 1. a 4. třídy, zjistíme markantní pokles pouze u položek 14 (oděv II.) a 33 (symetrie nohou), mírný nárůst (o 11 - 24 %) je patrný u položek 5 (11%), 16 (19,5%), 32 (23%) a 34 (24%), velké nárůstové skoky (o 25 - 48 %) vykazují položky 18 (25%), 25 (27%), 11 a 21 (29%), 23 (39%), 19 (44%), 28 (48%). Týkají se detailních částí těla (oči, nos, prsty) a správné proporcionality končetin.

Tabulka č. 5

Procento plnění jednotlivých položek
(pro celý soubor)

	Třída			
	I	II	III	IV
Obsahová část:				
1. Trup - jakýkoliv dvoudimenzionální zobrazení	100.0	99.4	100.0	100.0
2. Krk - dvoudimenzionální, odliš. hlavy a trupu	82.2	88.8	90.3	89.7
3. Ústa - každý jasný způsob provedení	98.7	96.9	99.1	98.1
4. Nos - každý jasný způsob provedení	89.2	88.2	92.9	93.5
5. Detaily očí I - obočí nebo řasy	39.5	42.9	38.1	50.5
6. Detaily očí II - panenka oka	65.6	65.8	70.8	79.4
7. Vlasy I - jakýkoliv způsob provedení, stačí čmáranice	91.7	85.7	79.6	88.8
8. Vlasy II - lepší než čmáranice, nesmí prosvítat hlava	17.2	19.3	8.8	27.1
9. Paže - jakýkoliv způsob znázornění	99.4	99.4	100.0	100.0
10. Prsty - jakýkoliv způsob znázornění	87.9	91.3	97.3	95.3
11. Prsty ve správném počtu	47.1	54.7	64.6	76.6
12. Chodidla nebo boty - jakýkoliv způsob znázornění	91.1	98.1	94.7	96.3
13. Oděv I - jakýkoliv znázornění oděvu	94.3	96.9	97.3	91.6
14. Oděv II - alespoň dvě součásti oděvu, správně provedeny, bez průhledností	66.9	72.0	69.0	53.3
15. Oděv III - úplné oblečení, zřetelně znázorněno	5.7	14.3	3.5	11.2
Formální část:				
16. Proporce hlavy - hlava odpovídá 1/2 až 1/10 trupu	33.8	41.0	34.5	52.3
17. Postava je znázorněna z profilu, bez chyb	0.0	0.6	0.9	3.7
18. Nos je dvoudimenzionální	59.9	53.4	76.1	84.1
19. Proporce oka - vodorovný rozměr oka je větší než rozměr svislý	29.3	46.6	64.6	74.8
20. Připojení paží kdekoliv k trupu nebo krku	99.4	99.4	100.0	99.1
21. Připojení paží k trupu na správném místě	63.7	87.6	92.0	93.5
22. Paže nejsou upaženy	72.6	85.1	93.8	92.5
23. Ramena jsou jasně znázorněna	27.4	32.3	47.8	66.4
24. Paže jsou dvoudimenzionální, délka je větší než šířka	91.1	98.1	96.5	99.1
25. Proporce paží - paže jsou přibližně stejně dlouhé jako trup	35.7	45.3	58.4	62.6
26. Symetrie paží - obě paže jsou přibližně stejně dlouhé a široké	48.4	49.7	62.8	55.1
27. Kloub lokte - znatelný ohyb uprostřed paže	6.4	6.2	11.5	14.0
28. Prsty jsou znázorněny ve dvou dimenzích	38.9	39.1	60.2	86.0
29. Trup - délka je větší než šířka	91.7	91.3	95.6	99.1
30. Připojení nohou k trupu	98.1	99.4	100.0	100.0
31. Nohy jsou dvoudimenzionální, délka je větší než šířka	96.2	96.3	98.2	100.0
32. Proporce nohou - délka nohou je v rozmezí 1 až 2 délek trupu	68.2	67.7	65.5	91.6
33. Symetrie nohou - obě nohy jsou přibližně stejně dlouhé a široké	72.6	68.3	75.2	64.5
34. Proporce chodidla - chodidlo je dvoudimenzionální, délka je	67.5	82.0	84.1	91.6

větší než šířka				
35. Chodidlo je rozčleněno, podpatek nebo pata zřetelně rozčleněny	17.8	25.5	31.0	27.1

Soubor vždy testovaných dětí

Tento soubor tvoří za celé testované období 34 dětí; 11 dětí z Hnědé, 8 z Bílé a 15 ze Žluté školy - celkem je to 136 kreseb. Procentuelní zastoupení jednotlivých položek u tohoto souboru je obsaženo v tabulce 6.

Ve všech 4 letech výzkumu byly u této skupiny dětí stabilně zastoupeny v pásmu 94% - 100% tyto položky: 1 - dvoudimenzionální trup (100%), 3 - ústa, 9 - paže, 12 - chodidla nebo boty, 20 - připojení paží k trupu či krku (100%), 24 - dvoudimenzionální paže, délka větší než šířka; 30 - připojení nohou k trupu (100%); 31 - dvoudimenzionální dolní končetiny, délka větší než šířka; přičemž hlava je 100% zastoupena, což testový manuál kresby postavy apriori předpokládá. Tyto položky tvoří dohromady již zmíněný hrubý obrys těla, který je značně ztotožnitelný s nejdříve zastoupenými položkami u celého sledovaného vzorku. Navíc se u tohoto souboru setkáváme s položkami 12, 24 a 31 - střídají položku 29 ze souboru celkového. Dá se říci, že hrubý obrys těla je zde (u obou souborů, u právě zmiňovaného je pouze zdůrazněna jeho dvoudimenzionalita) téměř komplexní, i když bez detailních vytvarování jednotlivých částí těla a tvoří jakýsi nejelementárnější a nejzredukovatelnější tvar lidského těla. Tato elementární figurína, na niž pak dítě „navěšuje“ jednotlivé speciální přídatky, charakterizující dále nakreslený objekt (v našem případě je to pán, člověk s mužským pohlavím), se může stát výchozím materiálem pro porovnávání jednotlivých kreseb mezi sebou.

Méně než 50% (včetně) byly u tohoto souboru zastoupeny tyto položky: 5 - obočí nebo řasy, 8 - vlasy II - propracovanější znázornění, 15 - oděv III - zřetelné úplné oblečení, 16 - správná proporce hlavy, 17 - profil (0%), 27 - kloub lokte, 35 - rozčlenění chodidla. Jsou to položky již nadstandartní, objevující se zejména u detailně propracované figury. V tabulce můžeme pozorovat také významný procentuelní pokles mezi prvními třemi sledovanými roky a 4. rokem (kdy je položka zastoupena nejméně), a to u položek: 13 - oděv I (mírný pokles ze 100% na 82.4%), 14 - oděv II (z 73.5% na 23.5%), 26 - symetrie paží (z 55.9% na 41.2%), 33 - symetrie nohou (z 82.4% na 50%). Jak již bylo několikrát řečeno, může to být důsledek menší pečlivosti a motivovanosti ke kresbě či, rezignace na úkol anebo se může jednat o přesunutí důrazu na jiné partie těla v kresbě a tím potlačení zobrazení méně důležitých či hledání jakési osobní zkratky pro zobrazení člověka, tak často využívaný prvek dětských kreseb. Pro zjištění zákonitostí v těchto statistických datech a jejich následné interpretaci je však nutno prozkoumat celý soubor detailněji, kvalitativně analyzovat jednotlivé kresby jednu po druhé. To je již další etapou v práci se získanými daty.

Porovnáme-li tabulky č. 5 a 6, zaznamenáme zejména větší bodový rozdíl mezi maximy a minimy procentuelního vyjádření plnění jednotlivých položek u souboru 34 dětí, které byly testovány ve všech 4 ročnících (tab. 6). Také se u tohoto homogenního souboru vyskytuje více přibližně 100 % položek (interval 94.1 - 100 %), které - jak již bylo uvedeno - tvoří dohromady hrubý obrys těla (4 obsahové, 4 formální položky; u heterogenního souboru - 3 obsahové a 3 formální). Mírný pokles v tabulce č. 5 se týká zmíněných obsahových položek 7, 13 a 14 (vlasy II, oděv I a II) a formálních položek 26 a 33 (symetrie končetin), zatímco v tabulce č. 6 mají klesavý charakter z obsahových pouze položky 13 a 14 (zde je pokles dokonce velmi výrazný), kromě poklesu ve formální části u symetrie končetin je zde patrný ještě pokles v položce 27 (kloub lokte). Plynulý procentuelní nárůst se v 1. zmíněné tabulce dá pozorovat u 2 obsahových (6, 11) a 7 formálních položek (17, 21, 23, 25, 28, 31, 34), ve 2. tabulce u 1 obsahové (10) a 7 formálních (19, 22, 23, 24, 25, 29, 32); obě sledované skupiny

se systematicky zlepšovaly v proporcionálním vypracování postavy, i když každá v jiných položkách.

Tabulka č. 6 **Procento plnění jednotlivých položek** (soubor vždy testovaných dětí)

	Třída			
	I	II	III	IV
Obsahová část:				
1. Trup - jakékoliv dvoudimenzionální zobrazení	100.0	100.0	100.0	100.0
2. Krk - dvoudimenzionální, odliš. hlavy a trupu	76.5	91.2	82.4	88.2
3. Ústa - každý jasný způsob provedení	100.0	94.1	100.0	97.1
4. Nos - každý jasný způsob provedení	85.3	85.3	91.2	85.3
5. Detaily očí I - obočí nebo řasy	32.4	47.1	35.3	38.2
6. Detaily očí II - panenka oka	70.6	58.8	73.5	79.4
7. Vlasy I - jakýkoliv způsob provedení, stačí čmáranice	85.3	88.2	70.6	91.2
8. Vlasy II - lepší než čmáranice, nesmí prosvítat hlava	14.7	8.8	5.9	38.2
9. Paže - jakýkoliv způsob znázornění	97.1	100.0	100.0	100.0
10. Prsty - jakýkoliv způsob znázornění	82.4	88.2	94.1	97.1
11. Prsty ve správném počtu	47.1	38.2	55.9	79.4
12. Chodidla nebo boty - jakýkoliv způsob znázornění	94.1	100.0	94.1	100.0
13. Oděv I - jakékoliv znázornění oděvu	91.2	100.0	97.1	82.4
14. Oděv II - alespoň dvě součásti oděvu, správně provedeny, bez průhledností	67.6	67.6	73.5	23.5
15. Oděv III - úplné oblečení, zřetelně znázorněno	2.9	5.9	2.9	2.9
Formální část:				
16. Proporce hlavy - hlava odpovídá 1/2 až 1/10 trupu	23.5	50.0	38.2	47.1
17. Postava je znázorněna z profilu, bez chyb	0.0	0.0	0.0	0.0
18. Nos je dvoudimenzionální	55.9	52.9	76.5	76.5
19. Proporce oka - vodorovný rozměr oka je větší než rozměr svislý	29.4	55.9	64.7	70.6
20. Připojení paží kdekoliv k trupu nebo krku	100.0	100.0	100.0	100.0
21. Připojení paží k trupu na správném místě	61.8	91.2	91.2	88.2
22. Paže nejsou upaženy	64.7	88.2	88.2	91.2
23. Ramena jsou jasně znázorněna	23.5	35.3	41.2	76.5
24. Paže jsou dvoudimenzionální, délka je větší než šířka	94.1	97.1	97.1	100.0
25. Proporce paží - paže jsou přibližně stejně dlouhé jako trup	32.4	41.2	58.8	70.6
26. Symetrie paží - obě paže jsou přibližně stejně dlouhé a široké	52.9	50.0	55.9	41.2
27. Kloub lokte - znatelný ohyb uprostřed paže	2.9	5.9	20.6	14.7
28. Prsty jsou znázorněny ve dvou dimenzích	47.1	23.5	47.1	82.4
29. Trup - délka je větší než šířka	88.2	91.2	97.1	97.1
30. Připojení nohou k trupu	100.0	100.0	100.0	100.0
31. Nohy jsou dvoudimenzionální, délka je větší než šířka	97.1	94.1	100.0	100.0
32. Proporce nohou - délka nohou je v rozmezí 1 až 2 délek trupu	64.7	64.7	79.4	94.1
33. Symetrie nohou - obě nohy jsou přibližně stejně dlouhé a široké	76.5	79.4	82.4	50.0

34. Proporce chodidla - chodidlo je dvoudimenzionální, délka je větší než šířka	82.4	85.3	79.4	94.1
35. Chodidlo je rozčleněno, podpatek nebo pata zřetelně rozčleněny	14.7	23.5	20.6	29.4

4. ALTERNATIVNÍ MOŽNOSTI PRÁCE SE ZÍSKANÝMI DATY

Statistické zpracování testových výsledků dětských kreseb lidské postavy je jen jedním z možných přístupů k práci s kresbou. Nejen, že je zde kresba zpracována kvantitativně (určeným způsobem vnímaná kvalita jednotlivých předem vybraných znaků je převedena do číselných hodnot), ale statistická data se stávají i podpůrným a průkazným materiálem pro kvalitativní interpretace získaných skutečností. Pokud však pracujeme s analýzou výtvarů lidské činnosti, zejména s písmem - textem a výtvarným projevem - obrazem, pracujeme se zašifrovaným poselstvím jeho tvůrce; vnímaný typ projevu poukazuje k popisované, či zobrazované skutečnosti, ale vždy také v menší či větší míře před a za ni.

Je samozřejmé, že jinak budeme k zobrazené skutečnosti přistupovat z hlediska uměleckého (stylistická struktura textu, použité sdělovací techniky, technické zvládnutí zobrazení, kompozice, světlo - stín, práce s bodem, linií, plochou, kontrast barev aj.), estetického (kvalita vyznívání sdělení či zobrazení pro příjemce, diváka) nebo psychologického (působení sdělení či zobrazení na psychiku recipienta či tvůrce, projikování psychologických charakteristik či stavů do výtvaru - např. projektivní využití písma a kresby v psychologii, apod.), přičemž lze popisovat, zkoumat a posuzovat nejen celkové vyznívání a detailní části zobrazení, ale i celý kontext jeho vzniku - souvislosti výtvaru a jejího tvůrce, výtvaru a podmínek, ve kterých bylo tvořeno a tvůrce a prostředí, ve kterém tvořil.

V případě našich sebraných dětských kreseb pána, původně testového materiálu, lze s určitostí tvrdit, že je zdrojem nejen výše popisovaných dat (týkajících se převážně technického zvládnutí kresby zadaného tématu, popisujících úroveň dětské grafomotoriky v určitém věku ve vztahu s jeho intelektovými schopnostmi), ale i výpovědí každého dítěte o svých osobnostních kvalitách a o vztahu ke kresbě s tímto obsahem.

Pro předběžný nárys kvalitativní analýzy sebraných kreseb a tedy i další jejich zpracování využiji zejména zmíněného souboru 34 dětí, které se zúčastňovaly výzkumu pravidelně po všechny 4 roky (ale i kreseb dalších, zejména při teoretizaci získaných faktů). Na základě jejich podrobného zkoumání jsem vypracovala (v kontrastu s použitým testem) jakousi obecnou základní kategorizaci pozorovaných dimenzí při analýze kreseb lidské figury. Nepracuji s hodnocením typu: znak zastoupen = 1 bod / znak chybí = 0 bodů; všímám si absence, rozměru a deformací jednotlivých položek, jež popisují. Kromě formálního zpracování lidské figury popisují dále i vztah figury k prostoru (umístění figury na papíře), její postoj, vztah k pozadí (může být dominantou, naznačeno či zcela vynecháno), a tzv. technické či obsahové zvláštnosti individuálního výtvarného projevu.

U těchto zvláštností se nyní pozdržím. Z jejich množství jsem vybrala několik, jež lze dobře pozorovat v kresbách dětí z pozorovaného souboru. Jedná se 1) o *obecnost vs. konkrétnost* zpracování figury, 2) o *obsahovou* (znázornění gest, výraz obličeje) a *formální* (tlak tužky na podložku, práce s bodem, linií a plochou, zvládnutí iluzivního prostoru, schématické či realistické vyznění kresby) *expresivitu*, 3) o *míru originality* (je dána počtem ojedinele se vyskytujících detailů, dekorativních prvků, speciálně aplikovaných tvarů, či

celkovým jedinečným zpracováním - dítě si tvoří osobité stylizační schéma), 4) o *respektování vs. nerespektování* zadání testu. V této dimenzi jsem zatím více rozpracovala teoreticky schématické a realistické vyznění celku kresby.

Schéma se vyznačuje jednoduchostí (redukcí, ekonomickou zkratkou výtvarného vyjádření); geometričností jednotlivých částí - obrazců, jejichž vzájemné napojení je zcela patrné, okem pozorovatelné; nesprávným proporcionálním zpracováním alespoň 3 částí těla; častým opakováním tvarů; přímkovitými liniemi obrysů těla. Zvláštním druhem schématu je *schéma stylizované* jako vyšší stupeň uměleckého ztvárnění, u něž se vyskytuje schématická silueta těla (často i se správnými proporcemi), s detaily a dekorací, a s nejméně 2 částmi těla originálně řešenými.

U *realistického zpracování* jsou liniemi těla křivky, jejichž tvar není pouze přímý, ale i zvlněný; proporce jsou téměř reálné (od poměru 1 : 2 : 3), figura je oblečena (nejméně 2 realisticky vypracované kusy oblečení), také obličej je realisticky elaborován; podoba nakreslené figury ve srovnání s lidskou figurou obecně je patrná, často se jedná i o konkrétní zpracování tohoto tématu, nakreslenou figuru můžeme zařadit do určité věkové, společenské, profesní skupiny. Zvláštním druhem realistického zpracování figury je *realismus schématický*, jenž si podržuje jeho prvky, ovšem bez realistických detailů, s obrysem těla téměř schématickým. Figura celkově vyznívá realisticky; je však chudší, často s nezvládnutou proporcionálitou.

Zajímavé je sledovat vývoj kreseb jednotlivce v těchto zmíněných kvalitách a vysledovat určité zákonitosti vývoje, což ve svém důsledku povede k vytvoření speciální typologie kreslířů.

Další možností při srovnávání jednotlivých kreseb (ať již v rámci individuálního vývoje kresby jednotlivého dítěte - sledováním tendencí a změn ve vývoji této tématické kresby, nebo sociologickým porovnáváním - popis trendů u pozorovaných skupin, v našem případě tříd) je již zmíněné sestavení jakéhosi elementárního modelu (normovaný střed), jež se v různé kvalitě, objevuje ve všech kresbách a pracovat: 1) *s jeho růzností* (pro každé dítě bude tato šablona jinak znázorněna, i když bude obsahovat stejné části těla) a 2) *s jeho odchylkami a přívěšky* (doplňky k elementární figuríně). Zajímavé by bylo kresby zkoumat z těchto několika hledisek postupně, nejlákavější je však zabývat se jejich konkrétním využitím na diagnostickém poli klinické psychologie jako projektivního testu. Vlastní praktické zkušenosti a postřehy je nutné konfrontovat s dosavadními poznatky; zde se lze opírat o naši psychology používané varianty projektivních testů postavy (např. Harris, Machoverová).

Kresby byly v tomto předkládaném výzkumu hodnoceny pomocí testu, jenž má, jako každý jiný, svá úskalí. Postava může být technicky zcela správně zachycena, a i přesto jsou některé položky hodnoceny jako nedostačivé. Např. pokud se postava nachází v profilu, těžko se hodnotí (při správném znázornění postavy) položky 19 (proporce oka), 23 (jasné znázornění ramen), a také položky, týkající se symetrie, protože postava v prostoru nabývá jiných kvalit (perspektiva). Naštěstí jen velmi malé až nulové procento dětí sledovaného věku je schopno postavu v profilu bez chyb vypracovat. V testu by takový zručný kreslíř za čárku u této položky ztratil čárky dvě. Dále je sporné hodnocení částí těla, které se „nevešly“. Postava s useknutýma nohama, stejně jako s rukama za zády opět přichází o několik bodů. Položka 22 - nevzpažené, neupažené paže - může být nakreslena záměrně, jako vyjádření údivu, emocionálního vzruchu. Také u chodidel kreslíř přichází o bod v položce 34 a 35, pokud je postava správně nakreslena en face. Konečně i hodnocení karikatur je obtížné, kreslíř je většinou velmi zdatný, pouze upravuje proporce těla a ty jsou hodnoceny hned v několika položkách testu. Nedodržení proporcí je zde vyjádřením stylizace autora, ne jeho neznalostí

reálného znázornění postavy. Jak pracovat s testem v případě, že si dítě (nebo dokonce celá třída dětí) s radostí přiblíží nudné zadání neustále se objevujícího tématu znázorněním konkrétní postavy, jako se tomu stalo v našem případě ve škole Žluté, kde děti kreslili polonahého Mauglího (a ztratily tím vždy několik bodů, i když kresby byly náležitě úrovně žáků 4. třídy)? A pak také, jak odlišit hodnocení kresby motivované a nemotivované, když jejich úroveň je tak diametrálně odlišná?

Co se kvalitativní analýzy kreseb z našich sledovaných škol týče, je zajímavé, že kresby tříd, které jsou v tzv. statistické špici (Bílá, Oranžová škola), vykazují vyšší míru motivovanosti žáků (detaily, popis osoby, kresba je často doplněna pozadím), postavy se častěji usmívají, nejsou sešněrované (uvolněný postoj). Také u kreseb zmíněného Mauglího se téměř ve všech případech stává nutným doplněním kresby pozadí, často i další živý tvor; konkrétnost zadání evokovala další objekty spojené s touto literární postavou.

V Bílé škole se často objevuje osoba politika, otce, podnikatele. Figura často nese znaky mužského pohlaví jako jsou kravata či motýlek, pokrývka hlavy a knír či vous, ve 4 případech brýle. Ve škole Oranžové je nápadná velká různost úrovně kreseb, zejména v konkrétnosti zpracování postav pána, vyskytuje se zde na jedné straně skupina kreseb, jež obsahují všechny znaky dospělého muže dnešní doby (kravata, vousy, oblek) a na druhé jsou to kresby zženštilých jedinců, či pohlavně nevyhraněných figur. U dvou nejhůře hodnocených škol se setkáváme s vysoce stylizovanými schémata častěji než s obvyklým zobrazením figury muže. Kresby jsou špinavější, je z nich patrná často určitá míra organicity, přesto působí opravdověji, různoroději. Děti měly zřejmě menší zájem o úkol (často je naznačen jen narychlo hlavní obrys těla pouze s nejnutnějšími přídatky). Pánové z kreseb se málokdy usmívají, působí velmi dynamickým až rozervaným dojmem.

Bylo by možno od těchto nejhrubších charakteristik pokračovat dále. Protože však tato kapitola textu měla být pouze stručným souhrnem hlavních možných přístupů k hodnocení sebraného materiálu a poukázat k dalším možnostem práce s ním, přejdeme nyní ke kapitole závěrečné.

5. ZÁVĚR

Protože celý longitudinální výzkum bude dále pokračovat již bez sběru nových kreseb postavy, pokusíme se tuto jeho část shrnout v několika bodech tak, aby v nich byly obsaženy rámcově všechny poznatky, které zatím 4 - leté bádání v této oblasti přineslo:

1. Ukázalo se, že stenové normy z roku 1982 je třeba nejméně pro 1. třídu aktualizovat, přinejmenším pro pražskou populaci; získaný průměrný sten je vzhledem k původním stenovým normám posunut více než o 1 standartní odchylku směrem nahoru, tudíž jej není možno považovat za statisticky průměrný. Zřejmě je to následek akcelerace vývojového tempa dětí.

2. V průběhu celého výzkumu se toto urychlení postupně zpomaluje, dochází k protichůdnému pohybu hodnot celkového skóru (postupně vzrůstají) a průměrných stenových hodnot (klesají). Stenové normy jsou u sledovaného souboru adekvátní až ve věkovém rozmezí 8.6 - 10.11. V druhé polovině tohoto intervalu (4. třída) dochází dokonce v případě některých sledovaných tříd k mírnému poklesu pod statistický průměr. To může být důsledek menší motivovanosti ke kresbě, potlačení kresebného potenciálu ve školním prostředí (důraz na písmo jako prostředek komunikace), rezignaci na stále se opakující úkol, obava z technicky nezvládnutého kreslení, schematizování, zjednodušování (abych se moc neunavil,-

a) atd., protože děti mají již prokazatelně zvládnuto základní schéma lidské postavy během prvních dvou let školní docházky, ne-li dříve.

3. Rozdíly mezi třídami jsou významné, avšak bez významného vlivu věku dětí (rozdíly na základě věku jsou patrné pouze v 1. třídě), či poměru chlapců a dívek (prvotní náskok dívek je postupně výkony chlapců vyvážen, na konci výzkumu dokonce u několika tříd předstížen). Na grafomotorické úrovni celé třídy se nejspíše podepisuje ve značné míře její *vstupní úroveň* (Bílá škola - rodinné zázemí žáků : pocházejí převážně z rodin se střední a vyšší sociokulturní úrovní), *úroveň školy* - podmínky pro rozvoj vstupního potenciálu (opět Bílá škola, která se po celou dobu výzkumu držela na špičce - výběrová škola s rozšířenou výukou jazyků) a *vnitřní i vnější motivovanost* žáků ke kresbě (v několika třídách se opakovaně do zadání testu vkládaly instrukce vyučujících; výzkumníkům se nepodařilo je zcela eliminovat; na výsledek dětských kreseb to mělo značný vliv - opět Bílá, Oranžová škola).

4. Základní hrubý obrys postavy (viz str. 6, 7) je nejprve propracováván v obsahové části (1., 2. třída), postupně je zdůrazněna jeho dvoudimenzionalita a teprve poté nastupuje pokrok ve formálním zobrazení, to se zlepšuje postupně směrem s nárůstem věku (3., 4. třída). Děti pak v tomto věku svou kresbu vylepšují zejména proporcionálně, postava nabývá většinou reálných proporcí původního hrubého obrysu těla. Některé doplňky (např. oděv, správný počet prstů) s postižením reálných proporcí těla pro dítě přestávají mít dosud pozorovatelný význam; opět je zde možno, ba dokonce nutno tuto skutečnost zdůvodnit jinak, než tím, že je dítě nedokáže zobrazit. Dítě v tomto věku začíná často k tomuto tématu přistupovat se značnou schematizací, zjednodušením, jež mohou být odůvodněny nejen jedním ze všech výše zmíněných faktorů či jejich výslednicí (viz. bod 2 v této kapitole), ale také uvědoměním si vlastních hranic ve zobrazování; v porovnávání svých schopností s možným ideálem (nadaný spolužák, či nadaný jedinec z jeho nejbližšího okolí, anebo oblíbený výtvarník) pak dítě často ponechá obrazové zachycení skutečností spíše na tomto ideálu.

Lidská figura je nadále velmi důležitým prvkem všech dětských obrazových vyjádření. A to i tehdy, pokud ji dítě začíná záměrně vynechávat. Pociťuje nedokonalost svého znázornění oproti její důležitosti, strach z jejího znehodnocení. Proto se často vývoj v kresbě lidské postavy pozastaví, či se dokonce vrátí na nižší vývojový stupeň. Dítě pak může svou kresebnou úroveň předem omluvit tím, že neumí kreslit. Toto se děje většinou ve věku přechodu na druhý stupeň základní školy. U sledovaného vzorku můžeme tento jev pozorovat již v 1. pololetí 4. třídy, pravděpodobně se zde opět setkáváme s akcelerací vývojového tempa dětí.

Další kvalitativní zpracování dat může přinést podrobnější zjištění některých dalších vývojových tendencí v kresbách tohoto sledovaného souboru dětí.